

Про позитивні зобов'язання держави стосовно прав людини в умовах збройного конфлікту та його наслідків

Ганна Христова,
керівник Проекту Ради Європи
«Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб»¹,
канд. юрид. наук, доцент

Останнім часом український політикум та громадянське суспільство, шукаючи юридичні відповіді на складні суспільно-політичні виклики, намагаються віднайти їх у правових доктринах та концепціях, раніше відомих лише у колі правознавців та фахівців з міжнародних відносин.

Такий підхід нерідко спричиняє викривлені уявлення про відповідні концепції, що унеможлиблює використання їх повного потенціалу, а іноді – суттєво обмежує їх обсяг та зміст. До таких «популярних» останнім часом підходів (поряд з концепцією «ефективного контролю», яка зазнала невиправданої критики) належить доктрина позитивних зобов'язань держави. Останнім часом до неї звертаються не лише європейські експерти, а й українські політики, представники Уряду та громадянського суспільства у своїх промовах стосовно збройного конфлікту на Донбасі, а також обсягу зобов'язань та відповідальності держави щодо внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які лишились на її території, тимчасово неконтрольованих українською владою².

Однак концепція позитивних зобов'язань у сучасному українському контексті необґрунтовано звужується до питання виплати пенсій та соціальної допомоги особам, які лишились на тимчасово непідконтрольній Україні території Донбасу. У той же час, позитивні зобов'язання в умовах збройного конфлікту та тимчасової втрати контролю держави над частиною її території є значно більш багатограними.

Частково такий обмежений підхід можна пояснити тим, що на етапі становлення доктрина позитивних зобов'язань держави була обумовлена поділом самих прав людини на «негативні» та «позитивні» залежно від механізму реалізації свободи особи та засобів її забезпечення з боку держави. Відповідно, негативним правам людини, до яких належать більшість громадянських (особистих) та політичних прав кореспондували «негативні зобов'язання» держави та її агентів (представників) утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на їх порушення або неправомірне втручання у їх реалізацію. Тоді як позитивні права людини, які включають соціальні права, економічні та окремі культурні права, потребують виконання позитивних зобов'язань держави щодо їх забезпечення, захисту та сприяння реалізації. Однак у другій половині ХХ ст. у конституційному праві країн-членів Ради Європи позитивні зобов'язання держави починають поширюватись і на так звані негативні права (право на життя, свободу, тілесну недоторканість, повагу до приватного та сімейного життя, заборону тортур, дискримінації та ін.), у тому числі в умовах збройних конфліктів чи іншої суспільної небезпеки. Основною характеристикою позитивних зобов'язань держави виступає те, що вони вимагають від національних органів влади запровадити

¹ Проект Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні» імплементується в межах Плану дій Ради Європи для України на 2015–2017 роки. Погляди та думки, викладені у цій публікації, належать авторці, є її відповідальністю та не обов'язково відображають офіційну позицію Ради Європи.

² Див., зокрема: <https://hromadskeradio.org/news/2016/11/07/ukrayina-maye-pozytyvni-zobovvazannya-shchodo-gromadyan-u-ordlo-radnycy-ministra>

та застосувати необхідні засоби для гарантування прав людини, а точніше – вжити прийнятних (розумних) та належних заходів (англ. *reasonable and appropriate measures*) для забезпечення та захисту основоположних прав у кожному конкретному випадку. Найбільш повно цей підхід розроблений в практиці Європейського суду з прав людини.

Підкреслимо, що зобов'язання держави стосовно поваги та захисту прав людини не зникають в умовах збройних конфліктів навіть у випадку втрати контролю над частиною власної території. Підтвердженням того виступають положення самих міжнародних договорів про права людини, які не виключають їх застосування у період збройних конфліктів, хоча й передбачають можливість відступу держави від окремих зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Ст. 15 Європейської конвенції вказує, що «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації», держава може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, «виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом». При цьому не допускається відступ від зобов'язань від ст. 2 Конвенції (право на життя), *крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій*, а також від ст. 3 (заборона катування), ст. 4 (Заборона рабства і примусової праці) та ст. 7 (ніякого покарання без закону). Поряд з тим, під час збройного конфлікту підлягає застосуванню міжнародне гуманітарне право, яке поширюється на всі види таких конфліктів та на всіх протиборчих сторін. Норми міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини взаємодоповнюють одні одних та застосовуються комплементарно, про що свідчить практика міжнародних організацій, моніторингових органів та судових установ, до яких належить і Європейський суд з прав людини.

Верховна Рада України Постановою від 21.05.2015 № 462-VIII затвердила Заяву «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод». Відступ, що зробила Україна, охоплює лише деякі з прав, зокрема, за Європейською конвенцією, це право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), право на справедливий суд (ст. 6), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8) та право на ефективний засіб правового захисту (ст. 13). Інші права, наприклад, свобода думки, совісті і релігії (ст. 9) та свобода зібрань та об'єднання (ст. 11), право власності (ст. 1 Першого протоколу) відступом України не охоплюються.

За логікою Заяви, відступ від окремих зобов'язань за вказаними міжнародними договорами стосується району проведення довготривалої антитерористичної операції, тоді як «повну відповідальність за дотримання прав людини і виконання відповідних міжнародних договорів на території України, яка тимчасово не контролюється українською владою, несе держава, що здійснює ефективний контроль над цими територіями» (див. п. 1, 2 Заяви).

У той же час, Європейський суд з прав людини у справі *Ілашку та інші проти Молдови та Росії* з цього приводу зазначає, що «коли Державі перешкоджають здійснювати свої повноваження на всій її території, створюючи ситуацію де-факто, коли встановлюється сепаратистський режим, незалежно від того, чи супроводжується він воєнною окупацією іншою Державою, це не скасовує юрисдикції відповідно до ст. 1 Конвенції над тією частиною території, що тимчасово контролюється місцевими органами влади, які підтримуються повстанськими силами або іншою Державою. Однак така фактична ситуація зменшує сферу юрисдикції, оскільки зобов'язання, узяте Державою згідно зі ст. 1, повинне розглядатися Судом лише з позиції **позитивних обов'язків Держави стосовно осіб, що перебувають на її території**. Така держава повинна скористатися всіма доступними юридичними та дипломатичними можливостями, засвідченими перед іноземними державами і

міжнародними організаціями, щоб продовжувати гарантувати задоволення прав та свобод відповідно до Конвенції» (*Ilascu and others v Moldova and Russia*, para. 333). Це дає підстави розглянути дві групи позитивних зобов'язань держави в особливих умовах:

1. Позитивні зобов'язання держави в умовах втрати контролю над частиною своєї території

Зі статті 1 Європейської конвенції випливає, що Держави-члени повинні відповідати за порушення прав і свобод, які захищає Конвенція, вчинених проти осіб, що перебувають під їхньою юрисдикцією. Отже, здійснення юрисдикції є необхідною умовою для того, щоб держава-учасниця Конвенції могла бути притягнена до відповідальності за дії чи бездіяльність, в яких її можуть звинуватити і які є причиною порушення прав і свобод, передбачених у Конвенції (*Ilascu and others v Moldova and Russia*, para. 311).

Європейський суд з прав людини визначає юридичну і фактичну приналежність спірної частини території держави, застосовуючи **“презумпцію компетенції”**, і тільки після цього переходить до розгляду заявлених порушень прав людини. «Презумпція компетенції» передбачає презумпцію юрисдикції держави на своїй території. Отже, юрисдикційна компетенція держави за ст. 1 Конвенції переважно (*primarily*) є територіальною (*Banković and Others v. Belgium and Others*, para. 59) і зазвичай здійснюється на всій території держави.

Водночас, вона може бути обмежена за виключних обставин, особливо якщо державі перешкоджають здійснювати владу на частині її території, зокрема в результаті:

- *військової окупації частини території збройними силами іншої держави, яка здійснює ефективний контроль над такою територією;*

- *воєнних дій або повстання;*

- *актів іноземної держави, що підтримує створення сепаратистської держави на території держави, про яку йде мова (Ilascu and others v Moldova and Russia, para. 312).*

Щоб визначити, що така ситуація існує, Суд повинен вивчити, з одного боку, всі об'єктивні факти, що можуть обмежити можливість застосування державою влади на своїй території, а з іншого – саму поведінку держави. Відповідно до статті 1 Конвенції, до зобов'язань, узятих державою, що підписала Конвенцію, належать, крім обов'язку утримуватися від втручання в користування гарантованими правами та свободами, *позитивні зобов'язання щодо кроків для забезпечення поваги до таких прав і свобод на її території* (див., зокрема, *Z and Others v. the United Kingdom*, para. 73). Ці зобов'язання залишаються, навіть якщо влада держави обмежена на частині своєї території, тобто держава зобов'язана вживати всіх належних заходів, які все ще доступні їй (*Ilascu and others v Moldova and Russia*, para. 313).

Зокрема, у «придністровських» справах ЄСПЛ - *Ilascu and Others v. Moldova and Russia*, *Catan and Others v. Moldova and Russia*, *Ivantoc and Others v. Moldova and Russia* – Суд постановив, що *навіть наявність ефективного контролю РФ над Придністровською Молдавською Республікою (ПМР), який був однозначно визнаний Європейським судом з прав людини через триваючу військову, економічну та політичну підтримку ПМР, Молдова не звільняється від виконання своїх позитивних зобов'язань за Європейською Конвенцією та Протоколами до неї. При цьому Європейський суд з прав людини наголошує на відповідальності держави, яка здійснює ефективний контроль над частиною території іншої держави, за порушення (неналежний захист) прав людини осіб, що проживають на цій території. Суд констатує, що згідно з принципами міжнародного права, «Держава повинна нести відповідальність, якщо внаслідок воєнних дій (законних чи незаконних)*

вона на практиці ефективно контролює територію, що розташована за межами її державної території. Обов'язок забезпечити на такій території права та свободи, викладені в Конвенції, впливає з факту такого контролю, незалежно від того, чи здійснюється він безпосередньо, через власні збройні сили або через підпорядковану місцеву адміністрацію» (*Loizidou v. Turkey, para. 52 та ін.*).

Таким чином, позитивні зобов'язання держави в умовах втрати контролю над частиною своєї території охоплюють заходи, спрямовані на реалізацію гарантованих Конвенцією прав в контексті (1) відновлення контролю над спірною частиною території як утвердження її юрисдикції та (2) забезпечення поваги до прав людини, зокрема, спроби звільнити осіб, які утримуються де-факто владою.

У свою чергу, зобов'язання відновити контроль над спірною частиною території вимагає, по-перше, утримуватися від підтримки сепаратистського режиму, а по-друге, діяти, уживаючи всіх можливих політичних, судових та інших заходів для відновлення контролю над своєю територією." (*див.: Ilascu and others v Moldova and Russia, para. 339, 340*).

У зв'язку з цією вимогою характер стосунків між владою Молдови та Придністровським сепаратистським режимом став предметом окремого дослідження Європейського суду з прав людини. Так, Суд констатує, що на певному етапі розв'язання конфлікту «було укладено договори про економічну співпрацю, налагоджено стосунки між Парламентом Молдови і «парламентом ПМР», протягом кількох років існувала співпраця у сфері поліції та з питань безпеки, а також в інших галузях, таких як управління повітряним рухом, телефонного зв'язку та спорту. Уряд Молдови пояснив, що ці заходи для співпраці було вжито Молдовою через прагнення покращити повсякденне життя людей у Придністров'ї та дати їм змогу вести настільки нормальний спосіб життя, наскільки це можливо. Суд, як і Уряд Молдови, вважає, що, зважаючи на свою природу й обмежений характер, ці дії не можна вважати підтримкою Придністровського режиму. Вони натомість виражають підтвердження Молдовою її прагнення відновити контроль над Придністровським регіоном» (*Ilascu and others v Moldova and Russia, para 345*).

Необхідність дотримання Україною позитивних зобов'язань щодо захисту прав людини внутрішніх переселенців та інших осіб, які потерпіли від збройного конфлікту, підкреслила Парламентська асамблея Ради Європи. У Резолюції ПАРЕ 2133 (2016) «Засоби правового захисту від порушень прав людини на українських територіях, що знаходяться поза контролем української влади», схвалені 12 жовтня 2016 р. Парламентська асамблея знову підтвердила свою позицію, що анексія Криму Російською Федерацією і військове втручання російських військ на сході України порушують міжнародне право і принципи. У той же час, ПАРЕ наполегливо закликала українську владу «полегшити, наскільки це в її силах, повсякденне життя жителів територій поза межами її контролю та переміщених осіб з цих територій за рахунок зменшення адміністративного тягаря щодо доступу до пенсій і соціальної допомоги та через сприяння доступу жителів до правосуддя шляхом належного оснащення і кадрового забезпечення судів в районах, контрольованих урядом, до яких була передана юрисдикція щодо неконтрольованих територій» (п. 17.3 Резолюції). Очевидно, що резолюція ПАРЕ є політичним документом, який не породжує юридичних наслідків, однак закладені у ній принципи цілком відповідають підходам, викладеним у практиці Європейського суду з прав людини стосовно **позитивних зобов'язань держави, з позиції яких мають розглядатись зобов'язання держави стосовно прав людини осіб, які опинились на тимчасово непідконтрольних територіях в умовах втрати над ними ефективного контролю.**

2. Позитивні зобов'язання в умовах конфлікту «в особливих умовах» (умовах збройного конфлікту та антитерористичної операції)

Другу умовну групу позитивних зобов'язань держави у ситуації конфлікту складають позитивні зобов'язання, які виникають через застосування державою летальної сили під час силових операцій, а також позитивні зобов'язання стосовно прав людини осіб, постраждалих від конфлікту, які реалізуються в межах її території, що перебуває під повною юрисдикцією держави.

Практика Європейського суду з прав людини свідчить, що навіть з урахуванням відступу від зобов'язань (про що йшлося вище), заборона на свавільне застосування сили агентами держави тягне за собою ряд позитивних зобов'язань, що підвищує ефективність захисту основоположних прав і свобод в особливих умовах (умовах стихійного лиха чи техногенних катастроф, надзвичайних обстав, що «загрожують життю нації», збройного конфлікту різного ступеню інтенсивності та ін.). Характеризуючи позитивні зобов'язання, які є особливо актуальними в контексті збройних конфліктів, європейські експерти виділяють кілька категорій:

- По-перше, держави повинні вжити заходів для захисту осіб від наслідків військових дій.
- По-друге, держави зобов'язані відповідати за долі людей під час збройних конфліктів.
- По-третє, держави повинні вжити заходів для захисту окремих осіб як від повстанців (заколотників), так і від незаконних воєнізованих формувань (парамілітарних угруповань)³.

Зупинимося стисло на зобов'язаннях, які охоплюються вказаними групами.

Передусім Європейський суд з прав людини, при розгляді обсягу зобов'язань держави стосовно захисту цивільного населення від наслідків бойових дій чи силових операцій, пов'язаних із застосуванням летальної сили, підтверджує застосовність обов'язку щодо планування і контролю операцій, пов'язаних із застосуванням сили, під час збройних конфліктів. У європейському праві прав людини, починаючи зі справи *Мак-Кан проти Сполученого Королівства (McCann case)* формується усталений принцип, за яким державні органи зобов'язані планувати операції, пов'язані із застосуванням сили, таким чином, щоб мінімізувати ризик як для життя осіб, проти яких спрямована операція, так і випадкових свідків подій (див: *McCann and Others v. the United Kingdom*, para. 194, 201; *Andronicou and Constantinou v. Cyprus*, para. 171). Цей принцип діє і під час збройних конфліктів, що тягне за собою три важливих наслідки.

По-перше, державні органи змушені планувати свої операції з метою мінімізувати ризик для цивільного населення, що, в свою чергу, обмежує їх можливості щодо використовуваних засобів (зокрема, Європейський суд постановив, що «розгортання бойової авіації, оснащеної важким озброєнням, саме по собі, явно не дорівнює цілі здійснення законного затримання особи або захисту особи від незаконного насильства» (справа *Керімова проти Росії Kerimova v. Russia*). По-друге, державні органи повинні враховувати потенційний ризик для життя, що стане наслідком активної силової протидії з боку іншої сторони конфлікту («правомірної цілі»). Іншими словами, держави повинні вжити заходів для захисту цивільного населення від застосування сили з боку повстанців, заколотників чи інших протиборчих сил. З цього, зокрема, виникає обов'язок уникати ведення бойових дій поблизу населених пунктів. І нарешті, саме спірне, Європейський суд нещодавно підтвердив, що зобов'язання планувати силові операції з метою мінімізації загрози

³ Див.: докладно: Krähenmann S. Positive obligations in human rights law during armed conflicts // Research Handbook on Human Rights and Humanitarian Law /Edited by Kolb R., Gaggioli G. - Cheltenham: Edward Elgar Pub., 2013 – P. 170-187.

життю, яка виникає щодо цивільних осіб, також поширюється і на озброєних повстанців (заколотників) (*Case of Esmukhambetov and others v. Russia, para. 146*). При цьому тягар доказування з урахуванням «абсолютної необхідності» застосування сили перекладається на державу, в тому числі в періоди збройних конфліктів. Такий підхід відповідає так званій «правоохоронній» парадигмі застосування летальної сили, яка характеризує застосування права права людини до умов конфлікту. У свій час, застосування парадигми «ведення бойових дій» не передбачає поширення такого обов'язку на комбатантів під час міжнародного збройного конфлікту, враховуючи стандарти застосування летальної сили за міжнародним гуманітарним правом⁴.

В умовах збройного конфлікту держави зобов'язані вжити заходів для захисту населення від вибухонебезпечних залишків війни. Цей обов'язок прямо походить з позитивного зобов'язання «вживати всіх відповідних заходів для захисту життя осіб в межах своєї юрисдикції» (*Osman v. United Kingdom, para. 115*). Цей обов'язок поширюється на захист цивільного населення від небезпеки протипіхотних мін та мін-пасток, які розміщені як представниками («агентами») держави, так і повстанцями (парамілітарними угрупованнями). Він охоплює, зокрема, обов'язок відзначити і відгородити відомі зони, які заміновані, попередити місцеве населення, виявити і знищити міни чи інші вибухові пристрої. У цьому зв'язку слід окремо наголосити на двох моментах: по-перше, у разі, якщо держава несе відповідальність за мінування певної території, її позитивні зобов'язання виявляються особливо жорсткими, адже Європейський суд схиляється до того, що міни не повинні використовуватися в принципі, особливо поблизу населених пунктів. По-друге, держава несе підвищені позитивні зобов'язання щодо захисту дітей від небезпеки мін з урахуванням їх особливої уразливості.

Окрему, майже не досліджену в українському правовому полі, проблему складає захист від воєнізованих угруповань та відповідальність за зазіхання ними на фундаментальні права людини та шкоду, заподіяну людській гідності та майну особи. Цю проблему можна умовно представити у двох ракурсах. З одного боку, до діяльності таких збройних угруповань в умовах конфлікту застосовується так званий інститут «атрибуції», тобто «присвоювання» їх дій державі, що здійснює над ними «ефективний контроль» і має нести відповідальність за порушення ними прав людини. З іншого боку, вже згаданий вище позитивний обов'язок захисту від дії третіх осіб (див.: *Osman v. United Kingdom, para 115, 116, 282-284*) може призвести і до відповідальності держави, на території якої діють такі незаконні збройні угруповання. Оцінка рівня такої відповідальності залежить від конкретних обставин, значною мірою, - від ступеню контролю, який держава здійснювала відносно порушника, що передбачає можливості її впливу на хід подій. У цьому зв'язку слід розрізняти захист від сил повстанців (заколотників) та захист від воєнізованих формувань, пов'язаних, в тому числі неофіційно, з силами певної держави.

Слід визнати, що поріг притягнення держав до відповідальності за порушення, вчинені силами повстанців, досить високий, оскільки за звичайних умов державні органи не знали і не повинні були знати про «реальну і безпосередню небезпеку» по відношенню до конкретних осіб, незважаючи на «підвищений ризик у загальній ситуації насильства» (див. *Belikza Kaya and others v. Turkey, para. 81-82*). Однак, практика Європейського суду з прав людини вказує на обов'язок держави запобігти прямуюванню ворожих сил до населених районів та, принаймні, попередити місцеве населення про

⁴ Див.: докладно: International humanitarian law and the challenges of contemporary armed conflicts. Report Document prepared by the International Committee of the Red Cross. Geneva, October 2015

прибуття ворожих сил (*Isayeva v. Russia, para. 187*). Крім того, державні сили зобов'язані втрутитися в разі триваючого насильства з боку приватних суб'єктів (збройних угруповань). Незастосування ж будь-яких заходів захисту під час збройного конфлікту, в тому числі внаслідок повного розладу державного правоохоронного механізму, швидше за все, призведе до порушення позитивних зобов'язань держави, адже останні передбачають обов'язок держави створити ефективну правоохоронну систему, яка забезпечує належне застосування кримінального права (*див., зокрема, Koku v. Turkey*).

Всі міжнародні правозахисні органи визнають обов'язок держави відповідати за долю насильницько зниклих осіб. З урахуванням складності доведення участі держави в окремих випадках насильницьких зникнень, що характеризуються незаконним утриманням під вартою, від держави вимагається опікуватись долею насильно зниклих осіб. У цьому зв'язку державу також може бути визнано відповідальною за порушення права на життя в тих випадках, коли тіло зниклої особи не було знайдено. Після певних коливань, Європейський суд доєднався до практики Комітету ООН з прав людини і Міжамериканського суду з прав людини, і визнав презумпцію фактів і перенесення тягаря доказування на державу за випадки зникнень, де жертв востаннє бачили в місцях чи районах, що знаходяться під контролем влади, за відсутності прямих доказів, що їх було ув'язнено (*Imakayeva v. Russia, para. 115, Tanis v. Turkey, para. 160, 206-210; Varnava and others v. Turkey, para. 181-186*). Нездатність Уряду забезпечити задовільне й переконливе пояснення, що ж сталося зі зниклими особами, разом із презумпцією смерті таких осіб, також може призвести до визнання держави винною у порушенні права на життя.

Нарешті, Європейський суд з прав людини, а також інші міжнародні інституції у галузі прав людини приділяють всезростаючу увагу зобов'язанням держави **стосовно внутрішньо переміщених осіб (ВПО)**. Основоположні вимоги щодо поваги та захисту прав ВПО у межах європейського правопорядку викладені у Рекомендації Rec(2006)6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб, схваленої 5 квітня 2006 р., а також у відповідних рішеннях Європейського суду з прав людини. З метою підтримки України у реагуванні на системні виклики, спричинені внутрішнім переміщенням, Рада Європи започаткувала Проект «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб», який імплементується в межах Плану Дій Ради Європи для України на 2015-2017 рр. Доклад огляд зобов'язань держави щодо поваги та захисту прав вимушених переселенців міститься на веб-сторінці Проекту Ради Європи, <http://www.coe.int/uk/web/kyiv/idps>, що розміщено на офіційному сайті Офісу Ради Європи в Україні.

Ці зобов'язання можуть носити як негативний характер, передусім, утриматись від будь-якої дискримінації щодо вимушених переселенців, однак здебільшого вони мають характер саме позитивних зобов'язань, адже вимагають від держави вчинення комплексу заходів, спрямованих на захист та забезпечення основоположних прав вимушених переселенців. При чому, до позитивних зобов'язань по відношенню до вимушених переселенців відносяться зобов'язання розслідувати і карати винних осіб, дії яких призвели до вимушеного переселення, не лише як процедурне зобов'язання в рамках права на життя, але і як засіб для забезпечення безпечного повернення вимушених переселенців.

Вказані вище різновиди позитивних зобов'язань держави вказують на відповідальність країни за забезпечення ефективного захисту прав людини під час збройних конфліктів. У той же час, викладені вище зобов'язання держав були визнані Європейським судом з прав людини, виходячи

з індивідуальних обставин кожної конкретної справи. Вони жодною мірою не детермінують висновок щодо обсягу та характеру позитивних зобов'язань України в умовах конфлікту та можуть слугувати лише певним орієнтиром з врахуванням всіх обставин. Юридично значущий висновок зможе зробити лише уповноважений орган міжнародної юрисдикції, яким у питаннях прав людини та основоположних свобод виступає Європейський суд з прав людини. При чому оцінка Суду не буде залежати від національної позиції щодо характеру збройного конфлікту (національного, міжнародного, «інтернаціоналізованого» (тобто внутрішнього конфлікту, який відбувається за втручання іноземної держави), а також визначеного українським законодавством обсягу відповідальності всіх сторін конфлікту⁵.

⁵ Див. щодо цього питання Висновок Венеційської комісії щодо Закону про тимчасово окуповані території Грузії, Березень 2009, CDL-AD(2009)015.